

VARGA BEÁTA

A ZAPOROZSJEI KOZÁKSÁG SZÜLETÉSE

(Historiográfiai megjegyzések)

A modern világgazdasági rendszer első szakaszának, a „hosszú 16. századnak” lezárulása után az „árforradalom” kifulladására reagáló mozgalmak között Ukrajna jövőjét tekintve meghatározó szerepet játszott az 1648–54. évi Bogdan Hmelnickij által vezetett felkelés. A mozgalom kirobbantásában és vezetésében orosz-lánrésze az ukrán nép kiváltságos rétegének, a kozákságnak volt. Funkcióját és életformáját tekintve a magyar hajdúsághoz hasonlítható „Dnyeper lovagjainak”¹ történetét kevésbé tanulmányozták a magyarországi történetírásban.² A kozákok a lengyel–litván állam ritkán lakott vagy lakatlan területein a frontier³ sajátos típusát hozták létre.

Az alábbi tanulmányunkban a kozákság történetét kísérvük végig 1654-ig, Ukrajna orosz fennhatóság alá kerüléséig.

Az ukrajnai kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a 15. században jelent meg a történelem színpadán. A legkorábbi írott forrás⁴ a kijevi vajdaságban 1492-ből tudósít, amikor Alekszandr litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett a krími kánhoz, amiért a kozákok krími hajókra támadtak a Dnyeperen. 1499-ben pedig a litván uralkodó a kijevi vajdát arra utasította, hogy azoktól a kozákoktól, akik a Dnyeperen leereszkednek Cserkassziig, megszerzett javaik után tizedet szedjen be. Ez utóbbi dokumentum arra is utalhat, hogy a kozákok már viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper mentén, és állandó, szisztematikus mozgásuk alapján arra következtethetünk, hogy a földművelés, az állattenyésztés, a vadászat és a halászat mellett kereskedelmi tevékenységet – feltehetőleg só és hal forgalmazását – is folytattak.

Nincs még egyértelmű bizonyossággal tisztázva az orosz–szovjet és ukrán történetírásban a kozák elnevezés eredete, és hogy mikor, milyen társadalmi elemekből töltődtek fel a kozákság sorai. Itt nem kívánunk teljes historiográfiai áttekintést adni, mindössze a legtipikusabb nézeteket kívánjuk kiemelni.

A 17. század végi–18. század eleji ukrán krónikák⁵ szerzői egyértelműen elutasítják a kortárs lengyel történetírók azon nézetét, miszerint a kozák szó a kecskéből – koz – származik, amivel elég becsmérlő formában a gyorsaságukat jellemezték. Eme feltételezést elvetve, G. Grabjanka – nem kevésbé megalapozatlanul – a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében a felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos lovagrendjüket.

N. I. Kosztomarov⁶ orosz polgári történetíró Hmelnickij-monográfiájában arról olvashatunk, hogy a kozák kifejezésnek több jelentése van. Egyrészt vándorlót jelent, aki nincs röghöz kötve, tehát nem jobbágy állapotú. Másrészt ez a kategória szerinte szabad fegyverest is jelent, aki iparral és kereskedelemmel is foglalkozik. Azt is megtudhatjuk Kosztomarovtól, hogy már I. Zsigmond és Zsigmond Ágost idején a kozákok két típusát különböztették meg: egyeseket a sztaroszták toborozták a királyi városokból és falvakból, míg mások öntevékenyen szervezkedtek szabad csapatokba és választották meg előljáróikat.

A cári kormányzathoz lojális ukrán származású P. A. Kulis⁷ mind a doni, mind a zaporozsjei kozákságot, a tatárokhoz hasonlítva, a társadalom rabló-fosztogató elemének tekintette, akik szerinte bárki ellen hajlandók voltak jó pénzért harcolni.

M. Grusevszkij* műveiben az ukrán nemzeti érdekek kerülnek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Egyik munkájában arról ír, hogy a török-tatár nyelvből átvett kozák szó azokat az embereket jelölte, akik kezdetben a sztyeppén halászattal és vadászattal foglalkoztak, majd a 16. század végén a krími tatárok támadásai elől a Dnyeper alsó folyásához menekültek, és létrehozták „háborús köztársaságukat”.

Az 1920–30-as években mindig kényes és politikai töltetű volt az ukrán kérdés, ezért az ukrán témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb munkája K. Oszipovtól⁹ származik, aki szerint a kozák elnevezés keleti eredetű. Ezen nézetét alátámasztandó kiemeli, hogy az 1303-as kun szótárban¹⁰ ez a kifejezés szinonimája volt az őrszemnek; a törökök a lovas segédsapatokat nevezték kozáknak; a tatárok pedig így nevezték a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos elemeket. Oszipov szerint e három szóval lehet őket bemutatni.

Oroszország és Ukrajna egyesülésének 300. évfordulója – 1954 – után ismét megnőtt az ukrán témájú művek száma, melyek jelentős része V. A. Golobuckijtól¹¹ származik. A zaporozsjei kozákokról írt könyvében arról olvashatunk, hogy a 15. század második felében és a 16. század elején a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága kozáknak, vagyis szabadnak nevezte magát.

A kozák életforma megjelenésével kapcsolatban összegzőként el kell mondani: kialakulása a 15. század 70–80-as éveire tehető, amely időpont hozzávetőlegesen egybeesik a doni kozákok és a magyar hajdúk színre lépésével, és a sajátos ukrán történeti fejlődés eredményeképpen született meg. A kozákság története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott. Közéjük az Észak- és Nyugat-Ukrajnából, Belorussziából a Dnyeperhez menekült, a „senki földjén” – sem a lengyel–litván államhoz, sem a Krími Kánsághoz nem tartozó területen – letelepülő volt jobbágyok és elszegényedett városiak, illetve deklasszáldott kisenemesek kerültek, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgáltatást, magukat szabadnak nyilvánították és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

Az orosz nemesi és polgári történetírás kétféle módon viszonyult a kozákok összetételének kérdéséhez: ha a déli határok védelmében játszott sikereikről esik szó, akkor azt hangsúlyozták ki, hogy e katonaréteg döntő többsége a kisenemességből került ki, amikor azonban a kozákok fosztogatásairól hírt adó adatokkal kerültek szembe, előtérbe került a kozákok főleg „alja néposztálybeli” származásának hangsúlyozása.

Az 1920–30-as évektől kezdve hasonló történt a szovjet historiográfiában, de fordított előjellel: a pozitív tetteknél a kozákság jobbágyi eredete, míg az elmarasztható cselekményeknél a nemeseknek a kozákságot demoralizáló szerepe válik hangsúlyozottá. Itt feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy ez a korszak az állandó zsoldoshadseregek kialakulásának a kora volt, amelyekben a katonáskodás jó erőnlétet követelt meg. A földművelés és a földesúri szolgáltatások elől menekülő, feltételezhetően rosszul táplált és sokat nélkülözött jobbágság kevésbé volt alkalmas a fegyverviselésre, mint a jóval felkészültebb és a hadimesterségben jártas kisenemesség, illetve városi polgárság. A kozákok gyakran összeütköztek a feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „honvédó elemmé” váltak a 16. századi lengyel–litván államban. A katonáskodást életcéljuknak tekintették, ami által anyagilag és társadalmilag előbbre akartak jutni.

A főnemesség ellenük fellépő erőszakos akciói következtében az alábbi lehetőségek közül választhattak:¹² a) bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a földesúri függésbe, b) belépnek a nemesi magánhadseregekbe, c) A Rzecz Pospolita határőrszolgálatába állnak, d) a még lakatlan déli vidékekre vonulnak vissza és megőrzik szabadsá-

gukat. Az utóbbi három verzió alapján a kozákság három típusa különült el egymástól: a magánföldesúri, az állami és a szabad kozákok. E háromféle kozákság életkörülményei a közös név ellenére – mint a későbbiekben látni fogjuk – lényeges jegyekben különböztek egymástól.

A legtöbben az utóbbi lehetőség mellett döntöttek, és a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek át, amely terület földrajzi adottságai – sűrű erdők, mocsarak, szigetek – mintegy természetes határként biztos védelmet nyújtottak az ellenséggel szemben. Az 1540-es években itt alakították ki a szabad kozákok új központjukat, a Zaporozsjei Szecsét. Hivatalos dokumentumban először 1568-ban tesznek említést létezéséről, amikor Zsigmond Ágost arról ír,¹³ hogy a kozákok már nemcsak időszakonként hajóznak le a zuhogókhoz, hanem ott is élnek. D. I. Evarnickij¹⁴ nézete szerint öt feltételhez kötötték a Szecsbe való bekerülést: szabadnak, vagyis minden feudális függéstől mentesnek, nőtlennek és pravoszláv vallásúnak kellett lenni, ukránul kellett beszélni és Zaporozsijében hét év alatt ki kellett tanulni a hadimesterséget. A legtöbb történész elveti ezt a feltevést: K. Oszipov¹⁵ szerint bárkit befogadtak a Szecsbe, semmit nem kérdeztek, csak arra kellett esküt tennie a jelentkezőnek, hogy harcolni fog Ukrajna ellenségeivel szemben és védelmezi a pravoszláv hitet.

N. I. Kosztomarov a feudális társadalom ellentmondásai következtében kialakult „szabad fegyveres lakosságnak”¹⁶ nevezi a zaporozsjei kozákokat, akik a tatárok szomszédságában nemcsak harcoltak a tatár betörésekkel szemben, hanem iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak.

Az orosz nemesi–nagyorosz történetírás azt a nézetet vallja, hogy a kozákok által a szökött parasztokból megszervezett Zaporozsjei Szecs ellentmondott minden „valódi és józan” társadalomnak, létezése pedig jogtalan volt.¹⁷ Később azt az elméletet próbálták meg elfogadtatni, hogy a kozákság az ukrán nemesség sajátos katonai szervezete volt, amely az ukrán mágnások által, a király kezdeményezésére létrehozott Szecsben tömörült.

D. N. Bantüs-Kamenszkij¹⁸ amellelt érvel, hogy a kozákság és a Zaporozsjei Szecs alapjait is a „különböző nyelvű és vallású” betelepülők teremtették meg. A Szecs legfőbb történelmi szerepe – G. Konyisszkij¹⁹ szerint – a lengyel–litván állam déli határainak védelmében és a kereszténység Keleten való megerősítésében nyilvánult meg.

V. A. Golobuckij érvelésében a Szecs megalakulásánál az a tényező kerül előtérbe, hogy „az ukrán nép elnyomott tömegei erős támaszra találtak a feudális és idegen elnyomás ellen”,²⁰ míg nála a határőrszerep csak másodlagos jelentőségű.

Az 1954-es évfordulóra megjelent művekben²¹ elsősorban a kozákok által vezetett felkeléseket emelik ki, melyek vereségük ellenére megingatták a feudális–földesúri rendszert; meggyengítették a pánok uralta Rzecz Pospolitát; a „néptömegek” megtanultak fegyverrel hánni és katonai tapasztalatot szereztek.

A 19. század végi magyar történetírók közül Dr. Lázár Gyula²² láthatólag nagyorosz szemléletet tükröző munkájában azt emeli ki, hogy a „szaporogi kozákok eredetileg harcias testvérszövetkezeteket képeztek különböző menekülők és kalandorok összeverődéséből, kik sokáig rabló módra éltek szomszédjaik rovására”.²³ Később azonban – írja – nemesebb célokért is kezdtek lelkesülni: a krími tatárok és az oszmánok ellen védőfalat képeztek.

Sajátos nézetet képvisel Rambaud Alfréd²⁴ műve, aki a szabad kozákokat az „orosz nemzetiség legvásottabb gyermekeinek” nevezi, akik, mint a rodoszi vagy máltai lovagok, a mohamedánoktól elvett területeken tanyáztak, és folytatták a szent háborút a törö-

kök és tatárok ellen még akkor is, amikor az egész kereszténység békében élt velük.²⁵ Harcoló szerzetesfélék voltak – írja a történetíró –, egy katonáskodó egyház, a Dnyeper templomai és johannitái.

Véleményünk szerint a zaporozsjei kozákok többsége azokból került ki, akik a jobbágyi életkörülmények határozott tagadásaként választották ezt a bizonytalanabb, de szabadabb és kalandosabb életet, illetve apáról fiúra szálló hivatásként örökölhették ezt az életformát. A zaporozsjei kozákságban nem csupán az öntudatos „antifeudális” társadalmi erőt kell látnunk. Azt is fel kell ismernünk, hogy a lengyel központi hatalom is igényelte egy olyan katonai réteg kialakulását és fennmaradását, amelyet szükség esetén fel lehetett használni akár a mohamedánok, akár a lengyel, litván és ukrán mágnások ellen, és eltartásuk nem az államot terhelte.

A Zaporozsjei Szecs kurenyekre,²⁶ azaz kozák csapategységekre tagolódott, amelyekben a kurenatamán parancsnoksága alá 140–150 közkozák tartozott. „Az egyszerű életmód, bármilyen veszélyre való készség, a hithűség, a szigorú erkölcs, az egymás közötti igazi testvériség és a vezetőknek való feltétlen engedelmesség – írja Kosztomarov – voltak azok az erkölcsi követelmények, amelyek – a katonáskodás kivételével – a szerzetesekhez hasonlították a kozák életformát.”²⁷ A Szecs társadalmi–politikai berendezkedését tanulmányozva arra a következtetésre jutott a szerző, hogy az sokkal fejlettebb volt – leginkább a tisztségek választhatósága miatt –, mint a pánok „nemesi köztársasága”. A Szecs legfőbb hatalmi szerve az évente január 1-jén összehívott hadsereg-rada volt, melynek működését egy sajátos katonai demokráciához hasonlíthatnánk. Minden kozáknak joga volt ezen megjelenni és szavazati jogával élni. Ezen a gyűlésen döntöttek a legfontosabb ügyekben: a háború és béke kérdésében, a katonai vezetők választásában és feladatkörük meghatározásában. Az alsóbb kozák rétegek tartós távolléte – mezőgazdasági munkák, katonai feladatok, kereskedelmi tevékenység – persze lecsökkentette a résztvevők számát, ezért a tényleges döntés és vezetés a sztarsina-rada kezébe került. A legmagasabb tisztség az ún. kosevoj-atamán (később heteman) volt, amelynek a viselője kiterjedt jogkörrel rendelkezett, de tevékenységét a sztarsina-rada ellenőrizte.

A Zaporozsjei Szecs társadalmi–politikai szervezete meglehetősen demokratikus jellegű volt, ami formálisan ugyan, de azonos jogokat biztosított kozákjainak, melyek közül a legfontosabb a földdel való rendelkezés, a radán való részvétel és a tisztségviselők megválasztásának joga volt. A zaporozsjei kozákok – írja Golobuckij – a városi autonómiánál is kiterjedtebb,²⁸ sajátos önkormányzati formát hoztak létre, amelyet „keresztény kozák köztársaságnak” lehetne nevezni.

A kozák életformán belül a történetírók megkülönböztetett hangsúllyal emelik ki a nőtlenséget, ami valóban gyakori jelenség volt, de nem számított követelménynek a kozákok körében. Az orosz historiográfia ezt úgy magyarázza, hogy a kozákok ily módon próbálták a nyugat-európai lovagrendekhez idomulni. Valójában ez a jelenség a zaporozsjeiek többségének szegénységével és a veszélyes életformával, illetve azzal magyarázható, hogy a Szecs területére nő nem is tehetette be a lábát.

A lengyel–litván kormányzat – a nemesség nyomására – szabályozni próbálta a kozákság számának alakulását, attól tartva, hogy a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom elleni támadásaik kiválthatják a két muzulmán állam Lengyelországgal szembeni fellépését, amelyektől a békét évi adófizetésben váltották meg. A kozákság teljes megsemmisítése természetesen nem volt érdeke a mindenkori uralkodónak, inkább csak számuk csökkentése.

Legkorábban I. Zsigmond tett kísérletet 1512-ben a kozákok állami szolgálatba állítá-

sára: a szejmen a nemességnek felajánlotta, hogy pénzzel megválthatják a katonai szolgálati kötelezettségüket. Ebből az összegből pedig a király 3000 fős állandó – főleg kozák összetételű – hadsereget szándékozott felállítani. A slachta azonban az ún. nemesi felkelést nemcsak szolgálatnak, hanem jognak is tekintette, amellyel a központi hatalmat sakkban tarthatja, ezért az uralkodó indítványát kategorikusan elvetették. A kozákság zsoldba állítását először II. Zsigmondnak sikerült elérnie 1572-ben: a király megbízásából Jazloviecki hetman 300 kozákot lajstromozott be évenkénti zsoldfizetéssel.²⁹ Ez az esemény több szempontból is fontos jelentőséggel bír: a kozákok egy – bár töredék – részét államilag is hivatalosan elismerték, bár a lajstromon kívül maradtak lázadóknak minősültek. A magyarországi királyi hajdúkhöz hasonlítható lajstromozott kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből való kikerülést.³⁰ A regisztráltakat jelentős – a későbbiekben ugyan többször megnyirbált – privilégiumokkal ruházták fel. Törvényesen mentesültek mindenféle egyházi és földesúri szolgálat alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és önkormányzattal rendelkeztek. Mindennek ellenére az újonnan felállított királyi kozák sereg – leginkább kis létszámából adódóan – ekkor még nem tudott számottevő eredményeket felmutatni az állam katonai és politikai életében.

A Jagelló-ház kihalása után, 1576–86 között Báthory István szerezte meg a lengyel trónt, aki kezdetben a kozákok meggyengítését, esetleg teljes megsemmisítését tűzte ki célul. Ez a szándéka azzal magyarázható, hogy a kozákok egy kis részének zsoldba állításával nem sikerült egységüket megbontani és a jobbágyi függésből való menekülésüknek gátat szabni, ami Zsigmond Ágostnak – nem titkolt – törekvése volt. Báthory magatartását Kosztomarov még a következőképpen indokolja: „a király meg akarta semmisíteni a kozákságot, mert ők a rusz [ukrán – V. B.] nép védőbástyái voltak, és legfőbb akadályai Ukrajna Lengyelországgal való tényleges egyesítésének”.³¹ Báthorynak azonban rá kellett jönnie, hogy elődjeihez hasonlóan – figyelembe véve a kozák létformába való tömeges menekülést – neki sem sikerülhet ezt a szándékát véghezvinnie, ezért inkább 6000 főre növelte a lajstromot. A kijevi, braclavi, csigirini, Belaja Cerkov-i és perejaszlavi vajdaságban ettől kezdve egy-egy kozák ezred állomásozott.

A pánok nyomására III. Zsigmond megkísérelt erélyesen fellépni a kozákok ellen. Az 1590-es szejm a következő határozatot hozta: megtiltották a lajstromozott kozákok előljáróinak, hogy újabb jelentkezőket fogadjanak zsoldba; a városi és falusi lakosságnak a kozákság közé való menekülését megakadályozandó a királyi birtokokon a sztarosztáknak, a magánföldeseknek a földesuraknak egy-egy kozák őrmestert (urjadnyik) kellett kinevezni, akiknek arra kellett felügyelni, hogy a lakosság ne hagyja el a lakóhelyét.³²

Ezen intézkedésekkel a kormányzat nemhogy rendezte volna a „kozák kérdést”, inkább csak tovább szította körükben az elégedetlenséget. 1591-ben közös kozák–paraszt felkelés tört ki a kijevi, braclavi és volhíniai vajdaságban K. Koszinszkij vezetésével. A lázadók kezdetben csak a pánok birtokaira törtek be, később azonban nem kímélték a királyi gazdaságokat sem. Ekkor vált nyilvánvalóvá a kormányzat számára, hogy a szabad kozákok zsákmányolása többre kerülhet a társadalomnak, mint ha – a bejegyzettekhez hasonlóan – szabályozott keretek között gondoskodtak volna az ellátásukról. A nemesség reménye, hogy a kozákok önként visszatérnek a termelőmunkához, nem vált valóra, sőt még kényszerrel sem értek el eredményeket. Csak azon kevesek választották újra a jobbágyi függést, akiknek valamilyen okból nem vált vérükké a kozák létforma.

1593 elejére az ukrán Osztrozsszkij herceg vezetésével Pjatki városánál, majd májusban Cserkasszinál döntő vereséget mértek a felkelőkre. A megtorlás nem lehetett teljes, mert a lázadók nagy részének sikerült Zaporozsjébe menekülnie.

Ugyanebben az évben Bresztben kimondták az ukrán és belorusz pravoszláv egyház unióját a római katolikus egyházzal. A pravoszláv főpapság és az ukrán nagybirtokosok többsége áttért az unitus vallásra, míg az alsóbb néprétegek felléptek ellene. A lengyel kormányzat a vallási unióval kívánta felgyorsítani és teljessé tenni az ukrán nép katolicizálását és ellengyelesítését. „Ha nem lettek volna a kozákok, a lengyeleknek sikerült volna elérni céljukat – írja Kosztomarov –, ... de a lengyel és római katolikus lelemenyességgel szemben fellépett a kozákság, a rusz nép virágát és színe-javát alkotó fegyveres erő.”

A későbbiekben a központi hatalom mindig aszerint bánt a szabad kozákokkal, mennyire volt szüksége a fegyveres segítségükre. 1601-ben például, amikor a lengyelek hadban álltak Svédországgal, visszavonták a szabad kozákok ellen hozott korábbi intézkedéseket. 1607-ben pedig a szejm már arról hozott döntést, hogy a kozákok a pánok igazságszolgáltatása alá kerülnek, akik azzal a joggal is rendelkeznek, hogy az engedetlenkedőket lefejezzék. A kozákok nem támadhattak olyan szomszédos államok ellen, amelyekkel Lengyelország nem állt hadban; nem fogadhattak maguk közé olyan szökevényeket, akik korábban nemesi birtokokra támadtak; a továbbiakban nem gyűlhetnek össze radára.

A szabad kozákok ez alkalommal sem engedelmeskedtek: 1614-ben az Oszmán Birodalom ellen támadtak, elfoglalva a fekete-tengeri Sinopot, majd 1615-ben – sikertelenül ugyan, de – megostromolták Konstantinápolyt, egy évvel később pedig bevették Trapezuntot. E kozák hadjáratot megtorlandó, 1621-ben a törökök a Rzecz Pospolita ellen támadtak, de ezt lengyel részről sikeresen visszaverték. A török–lengyel békekötés után 1625-ben lengyel sereg indult a kozákok ellen. A Kurukovói-tó mellett lezajló csata után a kozákok a következő követelésekkel³³ léptek fel: állítsák vissza a pravoszláv egyház hatalmát; engedélyezzék számukra a szabad letelepedést a kijevi vajdaságban; engedjék meg a kozák életformára való szabad áttérést; adjanak szabad örökítési és végrendelkezési jogot a szabad kozákoknak; szabadon folytathassanak hal- és vadkereskedelmet; királyi és magánhadsereg a kijevi vajdaságba ne tehesse be a lábát. E követelésekben láthatólag egy, a kijevi vajdaság területére kiterjedő autonóm „Kozák-Ukrajna” igénye körvonalazódik.

Hosszas tárgyalások után olyan egyezményt írtak alá, amelyben a regisztráltak számát továbbra is 6000 főben állapították meg, akik közül 1000 főnek állandóan a Zaporozsjei Szecs közelében kellett állomásoznia, „úgymond” az ellenség feltartása érdekében, valójában az újabb menekülőknek a Szecsbe való bejutását megakadályozandó. A kozák kérelmek közül csak a szabad iparűzést és kereskedelmet engedélyezték. A be nem jegyzett kozákok kötelesek voltak visszatérni földesuraikhoz.

Az 1620-as évek végétől kezdett egyre nagyobb arányban elterjedni Ukrajnában a „vüpiszcshiki” (kiírott) elnevezés, ami a lajstromba fel nem vett és az abból kikerült kozákokat jelölte. A szabad kozák formulát ettől kezdve tehát fokozatosan a fenti elnevezés váltotta fel, ami arra utal, hogy függetlenül attól, szerepeltek-e a lajstromban korábban vagy nem, bejegyzett társaikéval azonos jogokat és privilégiumokat kívántak elérni. Egy részük Oroszországba ment és a cár jóváhagyásával a határvidéken telepedett le, míg többségük az útjukba eső nemesi birtokokat kirabolva Zaporozsjebe menekült. Innen kiindulva 1629-ben Tarasz Fedorovics vezetésével a lengyelekkel kiegyező, regisztrált kozákok ellen támadtak és azt az eredményt érték el, hogy némi engedményeket kaptak, és a lajstromot 8000 főre emelték.

1632 áprilisában váratlanul elhunyt III. Zsigmond, akinek Ulászló személyében volt

ugyan örököse, de a nemesség – élve királyválasztó jogával³⁴ – összegyűlt a szejmre egyezkedni a leendő királlyal. Az országgyűlésen megjelentek a „bejegyzett” és „kiírott” kozákok követői is, akik „rendjük” nevében Ulászlótól a lengyel és ukrán mágna-sok által önkényesen megnyirbált jogaik és privilégiumaik visszaállítását és a breszti vallási unió eltörlését kérték, amiért hajlandók lettek volna támogatni Ulászló megkoronázását. Ez az első alkalom, amikor a kozákság közösen lép fel egy ügy érdekében. Egy-máshoz való közeledésük a vallási unió következtében a közös hitet, a pravoszláv vallást ért sérelmekre vezethető vissza. Önmagukat egyfajta katonai vagy „vitélő” rendnek nevezték, akikre szüksége van az uralkodónak.

A nemesség ezen a szejmen is hangot adott valamennyi kozákkal szembeni ellenérzésének. „A kozákok a Rzecz Pospolita tagjainak nevezik magukat. Ez igaz, de ők olyan tagok, mint a köröm és a haj, amit az emberek levágnak.”³⁵ Egy olyan államban, ahol csak a nemesség rendje, a nemesi „aranszabadság” létezett, eleve kudarcra volt ítélve a kozákság azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el. Ezt valószínűleg felismerve a kozákság a későbbiekben arra törekedett, hogy a nemességgel teljesen azonos jogállásba kerüljön. Ehhez azonban azt kellett volna elérniük, hogy ne csak kollektíven, hanem személyenként is élvezhessék privilégiumaikat.

1632 novemberétől végül IV. Ulászló néven az elhunyt király fia került a trónra, aki rögtön megválasztása után kiadta az ún. pravoszláv diplomát, amelyben visszaállította a pravoszláv vallás szabad gyakorlását. Ulászló a kozákokhoz kétféle megfontolásból is jó szándékkal viszonyult: az orosz állammal kezdődő szmolenszki háborúban rá volt utalva a fegyveres támogatásukra, de azzal is tisztában volt, hogy a kozákok hatalmas ellenerőt jelenthetnek a „nemesi aranszabadságra” nézve a központi hatalom kezében. Az 1634-es poljanovói béke után a nemesség a szejmen a kozákság megszüntetéséért lépett fel: az országgyűlés megbízásából Koniecpolski koronahetman 1635-ben a Dnyeper alsó folyásánál felépíttette Kodak erődjét abból a célból, hogy ezzel megakadályozzák újabb csoportok Zaporozsjébe való menekülését és véget vessenek a kozákok Fekete-tenger menti török- és tatárelles támadásainak. A kozákok még ebben az évben lerombolták az erődöt, de a lengyel kormány 1639-re újraépíttette és megerősítette a védelmét. A felavatásra meghívták a regisztrált kozákok vezetőit is, és megkérdezték a véleményüket az építményről. A későbbiekben jelentőssé váló csigirini százados, Bogdan Hmelnickij így válaszolt: „Amit emberi kéz alkot, azt emberi kéz le is rombolhat.”³⁶ Időközben a jegyzékbe vett kozákok között is egyre nőtt az elégedetlenség a zsoldfizetés elmaradása miatt, és azt nehezményezték, hogy a koronahetmannal az élen lengyel csapatok vonultak be Korszunyba – a lajstromos kozákok egyik központjába – és a kozák autonómiát megsértve ott beszállásolták magukat. 1637-ben küldöttjeiken keresztül a regisztráltak a következő kérelemmel fordultak a szejmhez: „A lovagok azt kérik csak, hogy kapják meg a négy évig visszatartott zsoldjukat; az eltávozott [elhunyt – V. B.] társaik helyére pedig újabb kozákokat kellene lajstromba venni; fegyverzetüket az állami kincstár finanszírozza.”³⁷

1637 áprilisában lengyel küldöttség – Stanislav Potocki és Adam Kisiel – elvitte a regisztráltakhoz a járandóságukat, de egyben a többi követelésüket elutasító választ is. A lengyel követeket fogadó kozák radára azonban több mint tízezen gyűltek össze – ami több volt, mint a hivatalos 6000 fős létszám – és a lajstromba foglalásukon kívül Korszuny visszaadását is követelték. A lengyelek végül 7000 főt vettek jegyzékbe, míg a többi kérésükkel a királyhoz irányították a kozákokat.

Az 1630-as években kialakulóban volt bizonyos kozák egység. Formálódott katonai

szervezetük, és egyre inkább megnőtt politikai súlyuk. A regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló katonasággá vált, ami általában nem jellemző az állandó zsoldoshadseregek korának parancsokat teljesítő engedelmes gépezetére. A lengyel állam hadszervezetében azonban csak kiegészítő erőt képeztek a „nemesi felkelés” mellett. Ez a háttérbe szorítottság is maga után vonta azt, hogy többségük könnyen hajlott a szabad kozákok felkeléséhez való csatlakozásra.

A bejegyzetteknek a lengyel kormányzathoz egyre kevésbé lojális magatartását az is mutatja, hogy időközben Pavljuk vezetésével kozák–paraszt felkelés robbant ki, amelyhez a csigirini, perejaszlavi, később a kijevi, braclavi és Belaja Cerkov-i lajstromozott ezred is csatlakozott. A felkelők sorozatos veresége hatására a jegyzékbe foglaltak ekkor még elpártoltak a mozgalomtól, és kiadták a lengyeleknek Pavljukot és a többi vezetőt, majd visszatértek a király szolgálatába.

Az 1638 februárjában ülésező szejm legfőbb teendője a kozákok sorsát érintő kérdés rendezése volt. A „Zaporozsjei kozák had ordinációja” elnevezésű dokumentumban foglalták össze a velük kapcsolatos intézkedéseket, miszerint

- „1. minden privilégiumuk és joguk a lázadásuk miatt megszűnik,
2. a továbbiakban a kozákok a paraszttal válnak egyenrangúakká,
3. bár a lajstromozott kozákok száma 6000 fő marad, saját választott vezetőjük nem lehet, hanem a király által kinevezett lengyel nemesi származású hetman közvetlen fennhatósága alá kerülnek,
4. a kozákok csak Cserkasszi, Kanyev és Korszuny környékén tartózkodhatnak, akit máshol találhatnak meg, az életével fizet,
5. Kelet-Ukrajnába lengyel garnizonokat helyeznek el, amelyek a legkisebb megmozdulásokat is véresen elfojthatják...”³⁸ Amennyiben ezt nem tartanák be a kozákok – egészíti ki a szejm a határozatot –, megszüntetik a lajstromozott kozákság intézményét. A rendelkezést a Zaporozsjei Szecsre vonatkoztatták, valójában az a kozákság egészét érintette. Az 1. pont a regisztrált kozákokat fosztja meg a kiváltságaiktól, míg a 2. pont törvényen kívül helyezi – az évtizedeken keresztül amúgy is üldözött – szabad vagy kiírt kozákság intézményét. Az ordináció értelmében tehát ezentúl a kozákokat csak az különböztette meg a jobbágyoktól, hogy nem mezőgazdasági, hanem katonai szolgálattal tartoztak az államnak.

Az 1638-as határozat következménye az 1638–48 közötti – a lengyel páнок által így nevezett – „arany nyugalom és béke időszaka” lett, ám valójában egész Ukrajna forrongott, majd 1648-ban újra fellázadt. Ehhez az ösztönzést – akaratán kívül – IV. Ulászló adta, aki merész tervet dolgozott ki a lengyel–litván állam és saját hatalma megerősítése érdekében. A külső – Oszmán Birodalom és Krími Kánság – és belső – mágnás oligarchia – ellenségeivel szemben egyaránt a kozákokra támaszkodva akart leszámolni. Cserében a régi kozák privilégiumok visszaadását és a regisztráltak számának növelését ígérte, majd ezt írásba is foglalta és átadta a nála megjelenő kozák küldöttségnek, amelynek tagja volt Bogdan Hmelnyickij is. A terv korán lelepleződött a szejm előtt, és az uralkodó vissza akarta vonni a kiváltságlevelet, de már későn. A volt csigirini százados éppen ezt az okmányt használta fel 1648-ban a felkelés kirobbantására, amely kezdetben semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt mozgalmaktól. A kezdeti győzelmek hatására ez alkalommal egész Ukrajna lakossága – az ukrán páнок kivételével – csatlakozott a kozákokhoz, akiknek lázadása a pravoszlávia védelmét és a lengyel–litván államtól való elszakadás elérését zászlajára tűző, a „kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép”³⁹ háborúja lett.

Az orosz–szovjet és ukrán történetírás meglehetősen eltérő megközelítésben viszonyul a mozgalom jellegének bemutatásához és a kozákok szerepének értékeléséhez. Az ukrán krónikák a szabadságjogok és privilégiumok visszaszerzéséért vívott legális akciónak tekintik az 1648-ban kezdődött felkelést. A 18. század második felének ukrán nemzeti történetírása már az ukrán kishemesség meghatározó szerepét méltatja és kihangsúlyozza: 1654-ben az orosz cár a kozák elitet és az ukrán kishemeseket az orosz bojárokkal tette egyenrangúvá,⁴⁰ vagyis elismerte földjeik és kiváltságjogaik örökjogát. A 19. századi nagyorosz beállítottságú P. Kulis egyszerű kozáklázadásnak nevezi Hmelnyickij mozgalmát, amely szerinte a zsoldfizetés elmaradása miatt robbant ki, ugyanakkor hallgat az ukrán lakosság tömeges részvételéről. Az ukrán nacionalista érzelmű M. Grusevszkij a kozákság vezetésével az ukrán nép „nemzeti” érdekeiért, egy önálló ukrán állam megteremtéséért vívott nemzeti-felszabadító háborúról ír. Az 1954-es évfordulóra és az utána megjelent művekben a vezérmotívum az általunk vizsgált kérdésben az, hogy a közös kozák–paraszt felkelés össznépi jellegű felszabadító háborúvá szélesedett, amelyben a döntő a parasztság részvétele volt. A parasztság szerepének túlhangsúlyozásával ezáltal a kozákok jelentősége elhalványul.

Az 1648–54. évi ukrán mozgalom folyamán két szerződést kötöttek a harcoló felek. Az 1649. augusztusi zborovi egyezményben a lajstromozottak létszámát 40 000-re emelték, és a lengyel kormányzat visszavonta a rájuk vonatkozó 1638-as rendelkezést; a kijevi, braclavi és csernyigovi vajdaságot magában foglaló „Kozák-Ukrajnát” autonómnak nyilvánították, ahová az állami és földesúri hatóságok hatásköre nem terjedt ki. (Talán nem erőltetett a hasonlat, ha a magyar Hajdúkerülethez hasonlítanánk a berendezkedését.) Csigirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amely egy önálló ukrán állam csírájának is tekinthető.

A harcok kiújulása után 1651 szeptemberében már kevésbé kedvező feltételek elfogadására kényszerültek a felkelők: a regisztráltakat 20 000 főre csökkentették; csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, míg máshol vissza kellett engedni a földesurakat a birtokaikra.

Erős és megbízható szövetséges hiányában a mozgalom ereje lehanyatlott, és egysége is megbomlott, ezért az 1654. január 8-i perejaszlvi radán Hmelnyickij azon kérdésére, hogy az ukrán nép kit választ uralkodójának – a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt –, a jelenlévők, tekintettel arra, hogy az adott helyzetben még nem érte meg egy szuverén Ukrajna történelmi feltételei, az Oroszország alatti fennhatóság mellett döntöttek.⁴¹ Az 1654. március 27-én kiadott „Adománylevélben” közösen határozták meg az orosz állam és Ukrajna között kialakult új viszonyt, melyben legrészletesebben a kozákokat érintő rendelkezéseket dolgozták ki. Eszerint az orosz állami szolgálatban álló kozák sereg létszámát 60 000 főben maximálták; maguk közül választhatták vezetőjüket; a hetman külügyi hatáskörét annyiban korlátozták, hogy a lengyel és török kormánnyal csak a cár hozzájárulásával tarthattak fenn kapcsolatokat. Ezenkívül az orosz kötelékbe került ukrán – „kis-oroszországi” – területek teljes körű autonómiát kaptak.⁴²

Jegyzetek

- 1 *Rambaud Alfréd*: Oroszország története. Bp., 1890.
- 2 *Gebei Sándor*: Az ukrán kozákság a XVI. században. – Agrártörténeti Szemle, 1979/1–2.
- 3 F. J. Turner állította fel ezt az elméletet 1893-ban az Egyesült Államok nyugati területeinek benépesítés-

- sére vonatkoztatva. Ez a tézis a pusztá vagy ritkán lakott terület leírására szolgál egy érett kultúra permén vagy még távolabb tőle. Véleményünk szerint a zaporozsjei kozákságra is vonatkozatható ez a formula.
- 4 Aktü, odnoszjasjeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji. Tom I. 170.
 - 5 Létopisz Szamovidca. Kijev, 1878.
 - 6 *N. I. Kosztomarov*: Isztoricsecszkaja monografija Bogdana Hmelnyickogo. Tom I–III. Szankt-Peterburg (Szpb.), 1884. 187.
 - 7 *P. A. Kulis*: Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. Tom I–III. Moszkva, 1887–89.
 - 8 *M. Hruscsevskij*: Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915.
 - 9 *K. Oszipov*: Bogdan Hmelnyickij. Moszkva, 1948.
 - 10 Ez a szótár 1884-ben jelent meg nyomtatásban és Velencében őrzik.
 - 11 *V. A. Golobuckij*: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodstvom Hmelnyickogo. Moszkva, 1954.; *Uő.*: Bogdan Hmelnyickij – velikij szün ukrainszkogo naroda. Kijev, 1954.; *Uő.*: Zaporozsszkoje kozacsesztvo. Kijev, 1957.; *Uő.*: Diplomaticscszkaja isztorija oszvobogyityelnaj vojnü 1648–54 gg. Kijev, 1962.
 - 12 *Gebei Sándor*: i. m. 337.
 - 13 Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossziji. Tom I. 4.
 - 14 *D. I. Evarnickij*: Isztorija zaporozsszkih kozakov. Tom I–III. Szpb. 1895. 184–185.
 - 15 *K. Oszipov*: i. m. 39.
 - 16 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 12.
 - 17 *G. Miller*: Isztoriccszkije szocsinyenyija o Malorossziji i o malorosszijanah. Moszkva, 1846. 39.
 - 18 *D. N. Bantüs-Kamenszkij*: Isztorija Maloj Rossziji. Szpb. 1822. 9.
 - 19 Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji. Szocsinyenyije *Georgija Konyisszkogo*, arhiepiskopa belorusszkogo. Moszkva, 1846. 13–15.
 - 20 *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje... 68.
 - 21 *I. Bojko–V. Golobuckij–K. Guszlisztüj*: Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.; *I. Bojko*: 300-letyje vosszojegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.; *I. Bojko*: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda 1648–54 gg. i vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. In: Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1954.; *A. I. Kozacsenko*: Borba ukrainszkogo naroda protyv inozemnih porabotyitelej za vosszojegyinyenyije sz Rosszijej. Kijev, 1954.; *V. Djadicsenko–E. Sztecjuk*: Borba ukrainszkogo naroda za vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Kijev, 1954.
 - 22 *Dr. Lázár Gyula*: Az orosz birodalom története. III. kötet. Temesvár, 1890.
 - 23 *Lázár Gyula*: i. m. 160–161.
 - 24 *Rambaud Alfréd*: Oroszország története. Budapest, 1890.
 - 25 *Rambaud Alfréd*: i. m. 360.
 - 26 A 18. századra már 38 kureny alakult ki.
 - 27 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 13.
 - 28 *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje... 48.
 - 29 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 18.
 - 30 *Gebei Sándor*: i. m. 351.
 - 31 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 20.
 - 32 Ez arra utalhat, hogy már nemcsak a jobbágyok és városlakók, hanem kismesek is megtalálhatók a regisztrált kozákság soraiban.
 - 33 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 102.
 - 34 A lengyel–litván állam nem örökletes, hanem választott monarchia volt.
 - 35 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 74.
 - 36 *K. Oszipov*: i. m. 96.
 - 37 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 128.
 - 38 *D. N. Bantüs-Kamenszkij*: i. m. 122.
 - 39 *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648–1660 között. Kandidátusi értekezés. 1985. 9.
 - 40 *G. Konyisszkij*: i. m. 81.
 - 41 Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Dokumentü i matyerialü v trjoh tomah. Tom III. 516.
 - 42 II. Katalin a peremvidékek oroszosítására törekedve 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szecset, 1780-ban pedig hatálytalanította a balparti Ukrajna autonóm berendezkedését.